

В.А. Намчук,
здобувач кафедри політології та філософії ХарРІ НАДУ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА”

Розглянуто методологічні засади функціонування соціальної держави на трьох рівнях – науковому, нормативному та емпіричному.

Ключові слова: соціальна держава, методологічні засади, вітчизняна практика.

Подальше формування в Україні демократичної держави на засадах ринкової економіки потребує переосмислення змісту соціальної держави та його застосування в українській практиці. За часів незалежності в нашій державі спостерігається різке розшарування населення на бідних та багатих. Таке різке розшарування пов'язане з відсутністю або ж з декларативністю соціальної політики, зниженням ролі держави в забезпеченні соціальної справедливості та рівності. Тому обрана тема роботи є актуальною.

Процес виникнення і становлення соціальної держави має тривалу і складну історію. На сьогодні він існує в трьох основних проявах, і його умовно можна поділити на три відповідні рівні: науковий – як ідею соціальної справедливості та рівності, що знаходить свій розвиток у різноманітних концепціях і теоріях, нормативний – як конституційний принцип, закріплений в Основних законах більшості демократичних країн, емпіричний – як реальну практику діяльності державних інститутів з розв'язання соціальних проблем суспільства і соціальних груп. Саме це обумовлює мету даної статті – прослідкувати основні методологічні підходи до трактування соціальної держави, що були сформовані на цих трьох рівнях.

Ідейна основа соціальної держави бере свій початок від трактатів античних мислителів про ідеальний державний устрій, що забезпечує загальне благо для всіх громадян, де є місце великій гармонії, рівності, загальному процвітання. Практичне формування соціальної держави пов'язано зі зростанням ролі держави в регулюванні відносин в індустріальному та постіндустріальному суспільствах. Промислова

революція та індустріалізація країн Західної Європи, а також нове різке класове розшарування суспільства породили гострий соціальний антагонізм між робочим класом і буржуазією. Ліворадикальний шлях вирішення цього основного протиріччя капіталістичного суспільства знайшов своє втілення в теорії марксизму, в соціалістичній революції і практиці соціалістичного будівництва. Шлях соціал-реформистський – у різних концепціях поступового вдосконалення, еволюції буржуазного суспільного устрою, зокрема за допомогою створення соціальної держави, в практиці соціально-економічних і політичних реформ, що проводяться буржуазною державою.

Поняття «соціальна держава» вперше було запропоноване в середині XIX ст. знаним німецьким державознавцем і економістом Лоренцем фон Штейном, чия теорія соціальної держави склалася під впливом філософії Г. Гегеля, французьких соціалістичних доктрин, а також в результаті аналізу розвитку капіталізму і класової боротьби в Німеччині. Він вважав, що основний зміст діяльності держави полягає у відновленні рівності і свободи, в піднятті нижчих, знедолених класів до рівня багатих і сильних, що держава повинна «здійснювати економічний і суспільний прогрес усіх його членів, оскільки розвиток одних є умовою і наслідком розвитку інших і в цьому сенсі ми говоримо про суспільну або соціальну державу» [18, с. 215]. Соціальна держава за фон Штейном, має не тільки узаконити і охороняти пануючих, але і свідомо служити інтересам народу.

Серед ліберальних учених погляди фон Штейна розділяв Фрідріх Науманн. Його уявлення про активне втручання держави в господарські і соціальні відносини стали традиційним невід'ємним елементом раннього німецького лібералізму [14, с. 324 – 356]. Ліберали ставили перед державою завдання не лише захищати власність і соціальний лад, але і матеріально і морально підняти нижчі класи через широкі соціальні реформи [17, с. 36 – 43].

Найбільш радикальну теоретичну основу інтервенціоністської соціальної держави висунув в 1879 р. німецький економіст, прихильник

державного і християнського соціалізму Адольф Вагнер, який визначав свої переконання як соціально-правові. Його концепція передбачала перетворення буржуазної держави на «державу культури і загального добробуту, одержавлення залізниць, гірських підприємств, банків і страхових організацій, інтеграцію робочого класу в державу і суспільство без політичних і соціальних революцій» [16, с. 76].

Ідеї соціальних реформ через перетворення буржуазної держави на таку, що розглядає добробут всіх громадян як своє головне завдання, традиційно користувалися широкою підтримкою в німецькому робочому русі, його різних товариствах, союзах, політичних і профспілкових організаціях. Сильний тиск знизу на користь поліпшення соціально-економічного положення робітників поєднувався в Німеччині з традицією реформ зверху. У результаті цього в другій пол. XIX – поч. XX ст. в країні було вироблена і законодавчо закріплена низка заходів державного і суспільного характеру по захисту соціальних інтересів нижчих класів. Так, наприклад, у 1910 р. у Німеччині було введено обов'язкове пенсійне страхування. Боротьба трудящих за свої права, ідеологічні і наукові дискусії про шляхи соціалізації діяльності держави, поступове запровадження державного регулювання соціальних відносин в цей період мали місце і в інших індустріальних країнах, і перш за все в Англії і Франції.

Могутнім поштовхом для подальшого розвитку теорії і практики соціальної держави стала світова економічна криза 1929 – 1933 рр. і Друга світова війна. «Новий курс» президента Ф. Рузвельта в США включив законодавче закріплення прав робочих на колективний договір і організацію профспілок, загальнодержавні заходи щодо боротьби з безробіттям, допомога фермерам, рішучі кроки у напрямку соціального забезпечення, ліквідації дитячої праці і скорочення робочого дня, введення пенсії через старість. Він був американським варіантом інтенсивного впровадження практики соціальної держави, що запобіг вельми вірогідній соціальній революції, на багато десятиліть зумовив основні напрями соціальної політики

американської держави.

Особливу роль у створенні в західних країнах соціальної держави зіграв так званий «План Беверіджа», представлений в кінці 1942 р. британському парламенту головою одного з його комітетів Уільямом Беверіджем і що почав здійснюватися лейбористським урядом з 1945 р. План розглядався його автором як частина «всеосяжної політики соціального прогресу» і передбачав нову організацію всієї системи соціального забезпечення через розширення соціального страхування, через включення до нього майже всіх громадян держави, а також через гарантію єдиного національного середнього доходу, якого б вистачало на скромну підтримку життя. Ядром плану був тісний зв'язок соціальної політики з державною економічною політикою, націленою на забезпечення повної зайнятості. Передбачалися створення безкоштовної, доступної всім громадянам державної системи охорони здоров'я, контроль заробітної плати і цін, поступове усунення приватної власності на засоби виробництва і інші заходи. «План Беверіджа» був використаний у соціальній діяльності післявоєнних урядів Бельгії, Данії і Нідерландів, при створенні сучасної системи соціального забезпечення Швеції, кращої в Європі, послуговував моделлю при обговоренні питань соціально-політичного розвитку і в післявоєнній Німеччині.

Після Другої світової війни почався якісно новий етап у розвитку соціальної держави – його зведення в конституційний принцип, його інтерпретація як особливого типу держави. Вперше соціальна держава як конституційний принцип була зафіксована у ст. 20 Конституції ФРН 1949 р., що проголосила Німеччину «демократичною і соціальною федеральною державою» [5, с. 187]. Згідно зі ст.1 Конституції П'ятої республіки 1958 р., «Франція є неподільною, світською, соціальною, демократичною Республікою» [Там само, с. 665].

По-іншому трактується соціальна держава в Конституції Італії 1948 р. Відповідно до ст. 2: «Республіка визнає і гарантує невід'ємні права людини –

як приватної особи, так і як члена суспільних об'єднань, в яких виявляється його особистість, – і вимагає виконання непорушних обов'язків, що витікають з політичної, економічної і соціальної солідарності» [Там само, с. 423].

У наступні роки практика конституційного закріплення статусу соціальної держави набула подальшого поширення. Після скидання диктаторських режимів і встановлення демократії Іспанія проголосила себе в 1978 р. правовою демократичною соціальною державою [Там само, с. 371], а Португалія в 1975 р. – суверенною республікою, що ставить за мету побудову вільного, справедливого і солідарного суспільства [Там само, с. 521].

Обов'язки держави в галузі забезпечення добробуту і соціальних прав громадян встановлені Конституцією Швеції 1974 р. [5, с. 701]. Цю тенденцію підтримала і низка колишніх соціалістичних країн Східної Європи. Наприклад, згідно зі своїми конституціям, «Румунія є правовою, демократичною і соціальною державою», а «Республіка Польща – демократична, правова держава, що здійснює принципи соціальної справедливості» [4, с. 8].

Успішне функціонування соціальної держави можливе лише на основі високорозвинутої економіки, яка повинна бути ефективною, соціально орієнтованою, службовці інтересам усіх верств суспільства. Прикладом конституційного забезпечення економічної бази соціальної держави може слугувати Конституція Іспанії, згідно з якою «всі види багатства країни в своїх різних формах, незалежно від власника, слугують загальним інтересам» (ст. 128), а по ст. 131 держава наділяється правом «за допомогою видання закону планувати загальну економічну діяльність у цілях задоволення колективних потреб, забезпечення рівномірного і гармонійного розвитку регіонів і галузей і стимулювання зростання доходів і багатств, а також найбільш справедливого їх розподілу» [5, с. 399].

Конституційне закріплення зобов'язань держави перед громадянами в соціальній сфері є досягненням зовсім не європейських країн. Навіть раніше,

ніж у ФРН, у Конституції Японії 1947 р. у ст. 25 було проголошено, що «в усіх сферах життя держава повинна докладати зусилля для підйому і подальшого розвитку суспільного добробуту, соціального забезпечення, а також народного здоров'я» [6, с. 295].

На сьогодні всі розвинені країни світу, незалежно від наявності або відсутності в їх Основних законах відповідних положень, більшою чи меншою мірою де-факто є соціальними державами. Як показує аналіз конституційного забезпечення і реального функціонування сучасної соціальної держави, їй властиві не тільки наявність відповідного принципу в Конституції, продумана стратегія соціальної політики і вагомі досягнення в її реалізації, але і ціла низка інших конституційних положень, що розкривають принцип соціальної держави і що забезпечують його реалізацію, а також особливі характеристики як соціальною, так і всіх інших сфер суспільного життя.

Ідея про орієнтацію України на соціальну державу міститься у Конституційному договорі між Верховною Радою і Президентом України (від 8 липня 1995 р.) «Про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття Конституції України». Тут, зокрема, підкреслюється, що Договір гарантує соціальну спрямованість ринкової економіки. Чітке текстуальне вираження ідея соціальної правової держави знайшла у ст. 1 Конституції України. Проте розбудова соціальної держави в Україні перебуває на початковому етапі.

Узагальнюючи дослідження соціальної держави на емпіричному та нормативному рівні можна скористатися класифікацією моделей сучасної соціальної держави, що були запропоновані американськими вченими Т. Ріттером та Роулзом. Вони запропонували три моделі сучасної соціальної держави, а саме:

1. «Позитивна держава» (США), де існує значний рівень втручання держави в економіку і соціальне забезпечення, з метою забезпечення принципу індивідуалізму та захисту корпоративних інтересів (соціальна

політика держави виступає як засіб контролю).

2. Власне соціальна держава (Велика Британія), в якій забезпечуються гарантований мінімальний рівень життя і рівність стартових можливостей (соціальна політика держави як засіб забезпечення повної зайнятості).

3. «Держава добробуту» (Нідерланди), в якій забезпечується мінімальний рівень життя та встановлюється максимальний рівень доходів, зменшується різниця в зарплаті, гарантується повна зайнятість (соціальна політика держави як засіб забезпечення «рівності, кооперації та солідарності»).

Ці моделі мають тенденцію переходу від однієї до іншої. Вони ніде цілком не були реалізовані, що свідчить про мінливість соціальної політики держав у ході розвитку.

Що ж таке соціальна держава як наукова категорія в сучасному її розумінні, яка її суть як суспільного явища? Більшість російських учених розглядають це питання через призму специфічної діяльності держави в соціальній сфері. Так, Голова Конституційного Суду Російської Федерації, один з ініціаторів внесення положення про соціальну державу в текст Конституції Росії М. Баглай вважає, що соціальною «називається держава, яка бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, благополуччя своїх громадян, їх соціальну захищеність» [1, с. 118-119]. Доктор політичних наук Є. Баталов відзначав, що становлення індустріального, а потім і постіндустріального суспільства викликає потребу в соціальній державі як «державі, що бере на себе відповідальність за положення справ у соціальній сфері, а отже, що розглядає політику соціального регулювання як одна з найважливіших своїх функцій» [2, с. 48].

Відомий вітчизняний правознавець О. Скакун вважає, що «соціальна держава (держава соціальної демократії) – це сучасна політико-правова теорія, де слово «соціальна» несе велике значення навантаження: воно пов'язано із соціальним життям людей, підкреслює, що держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію

регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини» [10, с. 137].

Значний науковий інтерес представляють підходи до трактування суті соціальної держави європейських і американських дослідників. Так, для німецьких учених характерне об'єднання діяльності держави в соціальній сфері та ринкової економіки, основою якого є приватна ініціатива, що приносить засоби для соціальних програм [13, с. 42].

На думку Х. Байера, «сучасна соціальна держава – це централізована керована турбота про забезпечення всіх громадян у всіх життєвих сферах їхнього існування, яка розкривається як щонайперший прояв сучасної демократії, при тому, що соціальна справедливість ґрунтується на економічному лібералізмі» [12, с. 9].

Складніші наукові схеми вибудовують іспанські фахівці з теорії соціальної держави. Так, М. Гарсія Еррера розглядає її в контексті відносин між економікою і політикою, політичною владою і ринком, коли капіталістичний розвиток економіки поєднується з упровадженням публічної влади в ринок і розподіл багатств. При цьому фундаментом, що лежить у заснуванні соціальної держави, є пакт між політичними класовими організаціями із суперечливими інтересами, після ухвалення якого узгоджуються основні документи, що радикальним чином зачіпають форму держави, економічну структуру і умови життя громадян. Сама соціальна держава, що базується на соціальних перетвореннях і досягненні матеріальної рівності, існує доти, поки матеріалізуються її основні соціальні ідеї [15, с. 135-137].

Інший іспанський дослідник М. Арагон підкреслює відсутність чіткого визначення того, що можна було б назвати соціальною державою і неможливість точної її ідентифікації як конкретної політичної форми, звертає увагу на такі характерні властивості соціальної держави, як її «відкритий характер, коли все підлягає обговоренню і немає місця ніякому абсолютизму – ні абсолютизму свободи, ні абсолютизму рівності. Вона поводить як

держава, яка претендує на підтримку рівноваги між свободою і рівністю, причому рівновага знаходиться в постійній напрузі і тому є динамічною, сприйнятливою до постійних удосконалень і інтерпретацій, як це і властиво політичній формі, заснованій на демократичному плюралізмі». Далі М. Арагон відзначає, що «конституційний принцип соціальної держави сам по собі не вимагає особливих змін складу і функціонування державних органів і діє як принцип діяльності держави, що направлено на зменшення соціальної несправедливості» [11, с. 23 – 26].

Сучасна соціальна держава означає насамперед обов'язок законодавця бути соціальне активним в ім'я згладжування суперечних інтересів членів суспільства і забезпечення гідних умов життя для всіх за наявності рівності форм власності на засоби виробництва. Держава стає органом подолання соціальних протиріч, урахування і координації інтересів різних груп населення, проведення до життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами суспільства, її мета – за допомогою соціальної політики, забезпечення рівності та умов політичної співучасті об'єднати населення, стабілізувати соціальну (у тому числі правову) і економічну системи, забезпечити їх прогресивну еволюцію.

В економічній політиці соціальної держави потрібне поєднання і заходів державного регулювання, і заохочення конкуренції, і розвитку особистої ініціативи громадян по забезпеченню свого власного добробуту.

У політичній сфері необхідний консенсус головних політичних сил щодо основних цілей і завдань розвитку даного суспільства, система діяльності соціальних інститутів, що склалася. Це дозволяє забезпечувати спадкоємність соціальної політики держави у випадках демократичної зміни правлячих партій, урядів і вищих державних посадових осіб.

Духовна атмосфера в соціальній державі повинна характеризуватися розвиненим відчуттям громадянськості, соціальної солідарності і гуманізму.

Саме розгляду можливих моделей, що діють і світовій практиці, і забезпечують вирішення цих завдань буде присвячено наступні наукові

розвідки.

Список використаних джерел

1. *Баглай М.В.* Конституционное право Российской Федерации. – М., 1997.
2. *Баталов Э.Я.* Доживет ли Россия до социального государства // Российская Федерация. – М., 1997. – № 8.
3. *Бердяев Н.А.* Судьба России. – М., 1990.
4. Конституции государств Восточной Европы. – М., 1996.
5. Конституции государств Европейского Союза. – М., 1997.
6. Конституции зарубежных государств. – М., 1996.
7. Конституция Российской Федерации. – М., 1993.
8. *Левашов В.А.* Россия: социальное государство и стратегия устойчивого развития // Обозреватель. – 1996. – № 8.
9. Политология: энцикл. словарь. – М., 1993.
10. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : підруч. / пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
11. *Aragon M.* Los problemas del Estado Social // Sistema. – Madrid, 1994. – № 118/119.
12. *Bair H.* Ehrlichkeit im Sozialstaat. – Zurich, 1988.
13. *Braun H.* Mathilde Niehaus, Sozialstaat Bundesrepublik Deutschland auf dem Weg nach Europa. – Campus Verlag, Frankfurt/Main, New York, 1990.
14. *Gall L.* Liberalismus und “burgerliche Gesellschaft”. Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland // Historische Zeitschrift. – 1975. – Bd. 220.
15. *Garcia Herrera M.A.* El fin Estado Social.// Sistema. – Madrid, 1994. – № 118/119.
16. *Ritter G.* Der Sozialstaat – Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich . Munchen, 1989.
17. *Sheehan J.J.* Der deutsche Liberalismus. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg 1770-1914. – Munchen, 1983.
18. *Stein L. von.* Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaften Deutschlands. – Stuttgart, 1876.

***Namchuk V.A.* The methodological approaches is near determination of concept of the social state.**

In the articles considered methodological principles of functioning of the social state are on three levels – to scientific, normative and empiric.

Key words: social state, methodological principles, Ukrainian practice.

***Намчук В.А.* Методологические подходы к определению понятия “социальное государство”.**

Методологические принципы функционирования социального государства рассматриваются на трех уровнях – научный, нормативный и эмпирический.

Ключевые слова: социальное государство, методологические принципы, отечественная практика.